

נולדה מן החלומות והספרים

זיוה שמיר

אף-על-פי ש"מגש הכסף", חובר ופורסם כחצי-שנה לפני ה' באייר תש"ח, הרי שמחברו, נתן אלתרמן, רואה את הקמת המדינה כעובדה שרירה ומוגמרת. השיר אינו מדבר על "המדינה שבדרך" או על "חזון המדינה", כי אם על "מדינת היהודים" כעל יישות קיימת

תיאר אלתרמן בטוריו האקטואליים את העתיד כאילו היה כבר להווה. הוא עשה זאת כמי שיודע לנתח מצבים ותהליכים, ולהוסיף על הניתוח המושכל גם את חזונו האינטואיטיבי וגלוי העיניים של איש הרוח.

עולם הפוך

בטור שלפנינו מתוארת האם-האומה הישישה, שענייה כהו מזוקן, והיא עומדת ערב הקמת המדינה בעיניים דומעות, עומדת ומצפה לטקס החגיגי שבו יימסר לה "הנס האחד אין שני" בכפל משמעיו של נס זה – מסירת סיפורה הפלאי של הקמת המדינה, ומסירת דגל המדינה, סמל הריבונות, כבטקסים לאומיים ממלכתיים. והנה, במהלך הטקס החגיגי, ניגשים אליה אט-אט נער ונערה, עלומי שם וזהות, אשר כלל לא הוזמנו לטקס ולא הספיקו להחליף לכבודו את בגדיהם המאובקים והמוכתמים בדם. הצעירים מתקרבים אל האם-האומה, בלי שתוכל להבחין אם חיים הם או אם ירויים. הם מתוודעים אליה, ומזעזעים אותה באמירת הווידוי המפתיעה: "אנחנו מגש הכסף / שעליו לך נתנה מדינת היהודים".

בדרכי עקיפין נרמז כאן כי המלחמה מביאה למצבי אבסורד של "עולם הפוך". לא הצעירים, הנוטפים טללי נעורים, הם שיכפו את האם הישישה שעה שתלך לבית עולמה, כי אם היא זו שתכפה את בניה בנופלם "עוטפי צל" לרגליה.

עופרת בלבו מן הבלדה האלתרמנית המוקדמת "האם השלישית". השיר מספר בקיצור האופייני לבלדות את סיפור חייו העצוב של הנוער הלוחם והחולם, שנגדע בטרם עת, גיבוריו האגדיים מהלכים בדרכים, ספק חיים ספק מתים, עד נופלם עוטי צל לרגלי האומה. השיר היה לתמצית ביטוי של סיפור הקוממיות.

"מגש הכסף" התפרסם בעיתון "דבר" מיום 19.12.1947, כשלושה שבועות לאחר הכ"ט בנובמבר, שבו החליטה עצרת האומות המאוחדות על סיום המנדט הבריטי בארץ-ישראל ועל תוכנית החלוקה, החלטה שהביאה כידוע למעשי איבה מידיים מצד הערבים ולפרוץ מלחמת השחרור. מועד פרסומו חל ארבעה ימים בלבד לאחר שהתפרסם בעיתון "הארץ" תוכן נאומו של חיים וייצמן בוועידת המגבית היהודית באטלנטיק-סיטי יומיים קודם לכן. מתוך דבריו צוטטה השורה ש"אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף". מותר כמדומה להניח שהשיר נכתב ממש ברגע מפגשו של המשורר עם הידיעה העיתונאית על נאומו הנלהב והמלהיב של וייצמן.

השיר, אף שחובר ופורסם כחצי-שנה לפני ה' באייר תש"ח ובטרם חלם דוד בן-גוריון להכריז בפועל על הקמת המדינה, משקיף על ההווה מתוך ערפילי העתיד ורואה את הקמת המדינה כעובדה שרירה ומוגמרת. נחזור ונדגיש: אין השיר מדבר על "המדינה שבדרך", או על "חזון המדינה", כי אם על "מדינת היהודים" כעל יישות קיימת. לא אחת

ני כתרים התנוססו על ראשו של אלתרמן – כתר השירה הלאומית וכתר השירה הקלה. שירי העת והעיתון שלו קשורים בשניהם גם יחד. התמונות המעטות שנותרו באלבומי מראות מצד אחד משורר המתהדר בנשפי פורים בבגדים מחויטים ומגבעת פנמה לראשו, ומצד שני – משורר לאומי בבגדי החאקי ובכובע הגרב האופייניים ללוחמי תש"ח. בשנות הארבעים הוא הבין אל נכון שהליטוש הפריזאי שלו, מהתקופה שבה התגדר במגדל השן של האמנות הצרופה וחיבר שירים מסוגננים לקובץ הבכורה "כוכבים בחוץ", אינו מתאים עוד לאירועי הימים. אי-אפשר בזמן מלחמה ללטש את השירים עד דק; מוטב להשאירם דלים ואפורים, או אפופי דם ואש ותמרות-עשן. שיריו משנות הארבעים שיקפו את צבעי הזמן, והחלו מהלכים "לובשי חול וחגור וכבדי נעליים". ממש כמו הנער והנערה, גיבורי שירו "מגש הכסף".

"מגש הכסף", הידוע והפופולרי בשירי "הטור השביעי", הוא בלדה טרגית הצבועה כמו בלדות רבות משירת המערב בצבעי שחור, אפור ואדום, צבעי המלחמה. לפנינו סיפורם של נערים "נזירים ממרגוע", ההולכים וקרכים אל האם-האומה, ו"אין אות אם חיים הם או אם ירויים" (בדומה לסיפור הנזיר המשולח והחייל ההולך בשדות עם כדור

צילומים: בנו רותנברג

הלוויות חללי גוש עציון, גבעת הרדאר ולטרון, נובמבר 1949

גם הנער הדל והאביון, המוכן להשליך את חייו מנגד ולהגישם לזולתו. כך, למשל, בפזמונו הקל "חיי של יוחאי", שנתפרסם בראשונה ב"רגעים" ("הארץ", 3.12.1934), מתקרב הנער יוחאי "אל מותו האביון / ומביא עמו טס פיסטוקים". יוחאי הוא תקדימו של ההלך הדל, גיבור השיר הנודע "פגישת לאין קץ", המוכן להעניק לאהובתו הנישאה מעונו הרב "שקדים וצימוקים", ואף מוכן לשלם על כך בחייו ולהימחץ אל אבני המרצפת ("יום אחד אפל עוד פצוע ראש לקטף / את חיוכנו זה מבין המרכבות"). בשנת 1954 תיאר אלתרמן את החייל נתן אלבוז, שהשליך נפשו מנגד ורץ אל מותו כשבירו רימון יד עם מנגנון מופעל, כדי להציל את רעי מהפגיעה. אלבוז הוא "אחיו" של אליפלט מפזמונו הידוע של אלתרמן, המחרף את נפשו כדי להציל את חבריו שנותרו במשלט מנותקים מתחמושת. בכל השירים הללו מתוארים אותם תמימים המוכנים לסכן את עצמם כדי להציל את זולתם, או להגיש לזולתם מתנה יקרה מפז – את חייהם.

ולהיווכח במו עיניה שהחדש אינו מנותק מן העבר. בעקיפין נאמר, כי על הישישה לברך את "ברכת הנהנין" על החידושים הרעננים שחידשו בניה המשתמשים בכל מאפייני המסורת והחידוש גם יחד. מובן, אין דומה הפזמון הקליל לשיר הרציני והטרגי "מגש הכסף", אלא שבשניהם עומדת האומה הדומעת מופתעת מול בניה המאלפים אותה בינה.

דפוס נוסף, החוזר ונשנה בשירת אלתרמן לסוגיה ולתקופותיה, קשור ברעיון הרומנטי שלפיו דווקא הנער האלמוני, חסר-ההילה והתהילה, מתגלה לא פעם כמי שמוכן להרים תרומה יקרה מפז ללא בקשת תמורה. במוטיב זה שילב אלתרמן רעיונות ומוטיבים מהמסורת החסידית עם רעיונות ותמונות מהרקע הבוהמיני הפריזאי שהכיר בימי שהותו בצרפת ובימים שעשה במחיצת משוררי "אסכולת שלונסקי", שרובם למדו בפריז. כמו מוטיבים אחרים השגורים בשירתו, כגון הניגון, כוס היין, ההתבודדות במעבה היער והריקוד והתפילה שמתוך דבקות אקסטטית, כך

עיניה השטופות דמעה, מצער ומכאב על הבנים הצעירים שנקטפו באבם, דומות לעין השמים העוממת והאודמת, המלמדת על ערפל הקרב וכן על ליקוי המאורות והתמוטטות המערכות הפוקדים את הארץ ואת גבולותיה. ודוק, האומה אינה מזהה לאלתר את בניה הקרבים אליה, אם מחמת גילה המופלג, אם בשל עשן המלחמה או בשל היותה של אומה זו ציבור של גחלים עוממות ואודים מוצלים מאש. לפיכך, הבנים נאלצים להתוודע אליה, וכך מתגנבת לשיר נימה של ביקורת עקיפה: אֵל לה לאומה הזקנה, המחדשת ימיה כקדם, לשכוח את גודל הקורבן – את הבנים ששילמו באובדן חייהם הצעירים כדי שתוכל היא, הישישה, להגיע "עוטה חג" לרגע הגדול הזה.

שנים אחדות לפני חיבור "מגש הכסף" חיבר אלתרמן פזמון בשם "חבריא בקרית ספר", שבו המשורר בן החבורה קורא לאם-לאומה הזקנה, הממרת בככי כרחל אמנו בשעתה, לתת הפוגה לדמעותיה, להתבונן בתופעות החדשות

לא אחת דיבר אלתרמן באירוניה טרגית ובסגנון רצוף־פרדוקסים על הפער הגדול בין אלה המשליכים נפשם מנגד למען הכלל לבין אלה העושים לביתם בעת שחבריהם נלחמים בשדות הקרב: "המלים ארץ, עם, אֶפְלו תקופה / לרבים אומרות לחם ובגר. / לרבים אחרים הן אֶסְפָּה / של נושאי כתיבה רוממת או מלעגת. / ואלו למעטים הן אֶמְתֵּלָה שקופה / להשליך נפשם מנגד". המילים "אמתלה שקופה", המציינות בדרך־כלל ניסיון להסתיר תחבולה נלווה ואינטרסנטית, משמשות כאן על דרך הפרדוקס לתיאורה של תרומתו הנאצלת וחסרת הגמול של הצעיר הלוחם המקריב את חייו למען טובת הכלל.

לא עניין למסיבות קוקטייל

הצירוף "מגש הכסף" (silver platter בנאום וייצמן לפני באי הוועידה) לקוח מתחום מסיבות הדיפלומטים הנוצצות בצבעי כסף, זהב וכדולח. בסגנונו האוקסימורוני, המצמיד באופן שרירותי וצורם צמדי הפכים שאינם מתפשרים אלה עם אלה, העביר אלתרמן את הצירוף הזה במעבר חד של מאה ושמונים מעלות, אל שדות הקרב העקובים מדם. השיר סותר לכאורה את דברי וייצמן, אך למעשה הוא מאשר אותם ומדגים אותם הלכה למעשה: אכן, הקמת מדינה אינה עניין למסיבות קוקטייל.

הנה־כִּי־כן, בסגנונו האוקסימורוני, המצמיד הפכים שאינם מתמזגים, העביר אלתרמן את הצירוף הזה ממסיבות הטרקלין של הדיפלומטים האלגנטיים אל המסורת היהודית, זו המגישה את היילוד בטקס פדיון הבן על קערת כסף. בספר במדבר פרק ו' נזכרת קערת כסף כטס שעליו נהגו להגיש את הקורבנות. שירו של אלתרמן הופך את היוצרות באופן חד ואכזר, ומציג לא את היילוד שכל חייו לפניו, כי אם את הצעירים שהלכו אל מותם והקריבו את חייהם בטרם טעמו את טעם החיים; בטרם הקימו בית והעמידו זרע. הם־הם מגש הכסף – האמצעי האינסטרומנטלי – שבזכותו ובאמצעותו הושגה המטרה: הקמת המדינה.

וייצמן השתמש בצירוף "מגש הכסף" בוועידת התרמה של המגבית היהודית, ובהקשר זה הצירוף מתהפך לכמה וכמה גוונים, לרבות הגוון המוניטרי, שגם אלתרמן רומז לו בשירו. המדינה הריהי

יישות הפועלת לפי סמכות משותפת, חוקית ופוליטית: מחוקקת חוקים, מנפיקה מטבעות, גובה מאזרחי מסים ודואגת לשלמותם ולרווחתם. ייתכן שמן המילה "דין" (=משפט) נגזרת המילה הערבית "מדינה" (=עיר), שממנה נתגלגלה המילה לעברית (והשוו למילה היוונית polis [=עיר] הנקשרת למילים שמתחומי המשטר, המשטרה והמדיניות). ברוב לשונות המערב נגזרה המילה המשמשת לציון המושג "מדינה" (state באנגלית, état בצרפתית, staat

אלתרמן ידע היטב שהמלחמה היא כורח, מלחמת אין־ברירה. אף־על־פי־כן הוא לא חדל מלהרהר בנימה ביקורתית על האופי האינסטרומנטלי, הקל והבלתי־נסבל, שבו מתייחסים מנהיגי הדור הקשישים לחייהם של אותם צעירים הנשלחים לקרבות בהינף קולמוס של פקודת קרב

בגרמנית, stato באיטלקית, ועוד) מן המילה status = מעמד כלכלי, ועל כן היא נקשרת לדיני ממונות וקניין (והשוו למילה estate = קניין). לריבונות יש מחיר, אומר כאן אלתרמן בסמוי, והקמת המדינה כרוכה גם בתשלום כבד. מה חבל שעל מגש הכסף (תרת־משמע) מונחים נערים ונערות וגוויותיהם מוטלות כשלמים וכעולות על מזבחה של הקוממיות העברית.

האומה הישישה אינה מזהה את בניה ושואלת "מי אתם?" – כשאלת יצחק הזקן "מי אתה בני" (בראשית כ"ז, י"ח) וכשאלת יעקב הזקן "וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה" (בראשית מ"ז, ח'). שאלה זו אף מעלה את שאלתו של יהושע אל הגבעונים "מי אתם ומאין תבאו" (יהושע ט', ח'), שכן הנערים הלוחמים בני הארץ, כמו הגבעונים בשעתם, מגיעים אל מפתנה של הנהגת האומה לאחר הליכה ארוכה ומעייפת ברגל, בנעליים כלות ובכגדים מוכתמים. התוודעותם אל האומה, שאינה מזהה את בניה בנקל, אף מזכירה את התוודעות יוסף לאחיו, לאחר הימצא גביע הכסף! משמע, השיר אומר במרומז ובעקיפין שבזכות קורבנם של הנערים הללו עתידה

הארץ לשקוט ועתידים לגדול בה דורות של ילדים שישלימו את מעגל חייהם – שלא כאותם נערים ונערות מדור תש"ח, "נזירים ממרגוע", שלא ידעו אהבה ולא הקימו זרע. המילים האופטימיות "והארץ תשקוט", הפותחות את השיר, עומדות בניגוד קוטבי למילים "והשנים שוקטים" שבסוף השיר, המציינות שקט של חידלון ומוות.

צירופים רב־משמעיים נוספים החוזרים ונשנים לאורך הטקסט מרמזים על יחסו האמביוולנטי של המשורר אל אירועי הזמן: אלתרמן ידע היטב שהמלחמה היא כורח, מלחמת אין־ברירה. אף־על־פי־כן הוא לא חדל מלהרהר בנימה ביקורתית על האופי האינסטרומנטלי, הקל והבלתי־נסבל, שבו מתייחסים מנהיגי הדור הקשישים לחייהם של אותם צעירים הנשלחים לקרבות בהינף קולמוס של פקודת קרב. בתוך השיר הכאוב "מגש הכסף" משולבות המילים "בטרם יום", שעתידות היו להפוך לכותרת שיר מלחמה אחר של אלתרמן – השיר על קרב לטרון, המשולב בספר "עיר היונה". בשיר זה לא חסך אלתרמן דברי ביקורת קשים מדור בן־גוריון על יחסו חסר־החמלה כלפי אותם צעירים, שהוטלו בפקודתו אל הקרבות יום לאחר עלותם ארצה כפליטי שואה שטרם הכירו את הארץ שעל הריה נפלו חלל.

ראוי לציין שאלתרמן ניסח את הביקורת שלו בזהירות ובאחריות – בדרכי עקיפין מרומזות ומתוך ראייה כוללת. מי שמתעקש לכנות את מחברו של "מגש הכסף" בשמות הגנאי "תועמלן" ו"עיתונאי מגויס", רק משום שנגע בפצעי עמו בעדינות מהוססת, ניסה לעודדו בימיו הקשים ביותר, ולא דרס את היקר לו ברגל גסה, נכשל בפירוש השיר באופן אנכרוניסטי ומנותק מאירועי הימים ההם.

ומהו הרעיון ההיסטוריוסופי שהונח בבסיס שיר המלחמה הטרגי הזה, שתרם לכינון הנרטיב הציוני יותר מכל נאום חוצב להבות שנישא מאז ועד היום בעצרות הזיכרון ברחבי הארץ? כדי להבינו, עלינו לדעת כי אלתרמן הביא בשירתו לערעור הגבולות בין החיים לבין הספר. הוא הפך את היוצרות, ודיבר על ה"טבע" כמונחים של "אמנות", ולהפך. כך, למשל, העיר הופכת בשיריו ליער, היאור לראי, וגיבורי הספרות יוצאים מבין דפי הספר ומהלכים בדרך הגדולה. אלתרמן ידע שלמילים יש כוח לחולל שינויים הרי־גורל במציאות

משפחות שכולות נוטעות עצים בהרי ירושלים לזכר חללי חטיבה 8. ט"ו בשבט תש"ט, נובמבר 1949

ידע אלתרמן שגם שירו "מגש הכסף" יהפוך ל"שיר פולחן" ולטקסט מכונן, שייקרא מעל כל במה? אפשר שכן, כי המילים החותמות את השיר הזה, "והשאר יסופר בדברי ישראל", מזכירות את הפסוק המקראי "ושאר דברי שלמה [...] הלא-הם כתובים על דברי נתן הנביא" (דברי הימים ב ט', כ"ט).

אלתרמן ידע ככל הנראה היטב שרק הוא לבדו, מבין כל אנשי הרוח של דורו, עוקב בהתמדה אחרי אירועי הימים ומתעד אותם; ולימים ילמדו על אירועי הימים מתוך טוריו. ואולם לאחר מלחמת ששת הימים, משראה אלתרמן – המשורר שהציבור בימי המאבק לעצמאות העניק לו את התואר "נתן החכם" בזכות טוריו המעמיקים שעודדו את היישוב בשעותיו הקשות – את תחילת היווצרותה של התופעה הבתר-ציונית, הוא נחרד מהמחשבה שלא עברו אלא שנות דור מאז השואה, וכבר מהרהרים הצעירים ומערערים על צדקת הדרך. על כך כתב את שירו המאוחר "אז אמר השטן" ואת יצירתו האחרונה והפסימית להחריד "המסכה האחרונה", אך זהו כבר סיפור אחר בתכלית.

משיריו, הלאומיים והקלילים, הוא ביקש להראות כי המציאות העכשווית נולדה מן הספרים, ועתידה בחלוף השנים לחזור אל הספרים.

כרגע, אומר השיר במרומז, המציאות עדיין רוטטת מול עינינו, אך בשוך הקרבות היא תקבל צורה מוסכמת, תקפא ותתקבע למיתוס מכונן. ועל כן סיים את שירו במילים "והשאר יסופר בתולדות ישראל". הכול התחיל אפוא בחלומותיהם של סופרים, והכול ייכנס בבוא היום אל הספרים – אל ספרי ההיסטוריה, אל אגדות העם, אל הפזמונים, ובמילה אחת כוללת: אל האמנות. (המילה art מציינת במחשבת השירה את הבריאה המלאכותית, הווירטואלית [artifice, = artifact] מעשה ידיו של האדם, בניגוד למילה nature, המציינת את מעשי ידי הבורא).

הרעיון ההיסטוריוסופי שמונח בבסיס שירו של אלתרמן הוא אפוא אותו רעיון שחזר ביצירתו המאוחרת "חגיגת קיץ": המדינה נולדה מהחלומות ומהספרים, וסיפורם של הלוחמים הצעירים הללו, שהעניקו לנו את המדינה, עוד יסופר בדברי ישראל ויהיה למיתוס מכונן. האם

החוץ-ספרותית – בחינת חיים ומוות ביד הלשון – וכי לעתים ישנם ספרים שאינם משקפים מציאות קיימת, כי אם בוראים מציאות חדשה, ממש כשם שעשו זאת המילים "יהי אור". מותר היום לשער שאלמלא נכתבו יצירות ספרות פרוטו-ציוניות כדוגמת "ארץ הגלעד" של לורנס אוליפנט, "דניאל דירונדה" של ג'ורג' אליוט ו"מנגינות ישראל" של הלורד ביירון, ספק אם היתה מבשילה באנגליה אותה אווירה שהביאה בסופו של דבר להצהרת בלפור, שהיתה יריית הפתיחה לתהליך בן שלושים שנה, שהגיע להבשלתו בכ"ט בנובמבר. על כך כתב אלתרמן ב"חגיגת קיץ" (שיר ח' במחזור "שוק הפרות") את המילים: "לא שווא נכתבו ספרים / בטרם קום עיר על חול".

"תל-אביב" – תרגום שם ספרו של הרצל "אלטנוילנד" לעברית – היה שם של ספר עוד בטרם הונחה אבן הפינה לעיר העברית הראשונה. משום כך השתמש לדעתי אלתרמן בשירו "מגש הכסף" במילים "מדינת היהודים" (כשם ספרו של הרצל – Der Judenstaat), ולא במילים "מדינת ישראל". כברבים